

Építész a kőfejtőben Architect in the Quarry

Tanulmányok
Dávidházi Péter
hatvanadik születésnapjára

Studies Presented to
Péter Dávidházi
On His Sixtieth Birthday

Szerkesztette / Edited by:

HÍTES Sándor
TÖRÖK Zsuzsa

rec.iti
Budapest • 2010

A kötet megjelenését az
MTA Irodalomtudományi Intézete és a
Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A borító Adam Friedrich Oeser *Sokrates meißelt die drei Grazien*
(Szókratész kőbe faragja a három gráciát) című metszete alapján készült.
A metszet Johann Joachim Winckelmann *Gedanken über die Nachahmung der
griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* című értekezésének első,
1755-ös kiadásában jelent meg először.

© szerzők, 2010

ISBN 978-963-7341-87-8

Kiadja a *rec.iti*,
az MTA Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja ► <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Borítóterv:

Fórizs Gergely ötlete nyomán Csörsz Rumen István
Tördelte: Hegedüs Béla

RÁKAI ORSOLYA

Kaméleon-kultusz

*(Erzsébet királyné kultuszának alakulástörténete a kollektív
identitás alakításától az egyéni identitás alakítása felé)*

Tudjuk, hogy mit akarunk elfelejteni, vagy egyszerűen csak felejtünk?
Tudjuk, hogy mire akarunk emlékezni, vagy csak arra emlékszünk, amire mások azt akarják, hogy emlékezzünk?

Tjebbe van Tijen: Ars Obliviendi

A társadalom hatalmi mechanizmusainak megfigyelése, elemzése talán azért olyan nehéz feladat, mert könnyen a prozopopeia csapdájába eshetünk: a vizsgálat grammatikai alanya („a hatalom”) észrevétlenül tágul odaértett jelentések hiányos helyévé. Így a probléma vagy az lesz, hogy „nem nevezzük meg”, aminek arcot adunk, vagyis nem teszünk eleget a konkrétság követelményének, vagy az, hogy mintegy paranoiásan aktort, cselekvőt láttatunk különféle társadalmi mozgások, események mögött. E kettős csapdát kikerülni szinte lehetetlen, hiszen „a hatalom” jelentéstartományának legfőbb eleme valóban az iniciálás, az aktivitás (sőt akár az agresszivitás), s ez ismét az „arcadás”, a prozopopeia felé mutat. Talán ez a megszemélyesítési kényszer nehezíti meg annak

meghatározását is, hol, hogyan és milyen eszközökkel is kezdjük „a hatalom” működésének vizsgálatát – a hatalomét, mely alapjaiban járja át és jellemzi a társadalmat; s melynek eloszlása és intenzitása per definitionem mindig egyenetlen, ebből következően pedig mindig újratermeli az (esetleges) elvi (avagy jogi) egyenlőség realizálhatatlanságát.

Az identitás kialakulása-kialakítása ebben a hatalomtól átjárt és meghatározott társadalmi térben zajlik, sőt, az identitás igen gyakran hatalmi harc eredménye vagy tétje. Hatalom és identitás mikrodinamikájának vizsgálatához érdemes felidézni a kritikai kultúrakutatás Antonio Gramscitól kölcsönzött hegemonia-fogalmát, mely „olyan uralmi viszonyok leírására szolgál, melyek nem látszanak annak: nem az elnyomottak (vagy ’alárendeltek’) kényszerítésén, hanem beleegyezésükön alapulnak.”¹ A kultusz ebben a (kritikai kultúrakutatás felé hajló) értelmezésben lényegében nem más, mint a hegemonia kialakításának és fenntartásának egyik leghatékonyabb eszköze.²

Általában úgy gondoljuk, hogy a kultusznak nevezett rituális társadalmi gyakorlat fő feladata a kollektív identitás kialakítása, megerősítése, fenntartása. Ez nagyon gyakran így is van: kultusz, kánon és kollektív identitás között szoros és sokrétű kapcsolat áll fenn, s e kapcsolat fontos szerepet játszik a hegemoniaként felfogott hatalom gyakorlásában is. Kiemelkedő jelentőségűek a nemzet fogalmával kapcsolatban álló kultuszok, melyek a hegemonia működését szinte zökkenőmentessé tudják tenni, és (ezzel összefüggésben) láthatatlanná, megragadhatatlanná, kommunikálhatatlanná tehetik a társadalmon belüli differenciákat, kü-

¹ Simon DURING, *A kritikai kultúrakutatás történetéről*, <http://www.replika.hu/pdf/17/17-09.pdf>

² Kitérőként – és lehetséges vitapontként – persze fontos itt megjegyezni, hogy nem biztos, hogy mindenfajta kultusz megfelel ennek a definíciónak, gondoljunk az alternatív, underground és hasonló csoportok identitásképző kultuszaira. E fontos kérdést itt nincs mód részletesebben tárgyalni, csak két dolgot jegyeznék meg: egyrészt talán szerencsés volna egy olyan felosztás alkalmazása, mint a kánonkutatásnál, vagyis beszélhetnénk kultuszokról és ellenkultuszokról, ahol az ’ellenkultusz’ kifejezés jól jelzi a szubverzív törekvést (aminek azonban csak valamivel szemben, és így ahhoz kötődve van értelme). A másik, hogy a fogyasztói társadalomra épp az a jellemző, hogy a szubverziót is képes önmagába integrálva észrevétlenül „támogatóvá” tenni (pl. alternatív piacok formájában).

lönböző alapokon megfogalmazódó „kisebbségi” csoportokat (pl. etnikai vagy vallási közösségek, társadalmi nemek szerinti különbségek). A mai nyugati társadalmakban azonban a kultuszok segítségével kialakuló identitás nem feltétlenül kollektív a szó klasszikus szociológiai értelmében: a kultuszok olyan formái is ismertek – különösen az internet megjelenése, a fórumok születése óta –, melyek épp az egyén identitás-képeinek létrehozásában, a „tömegtől” (kisebb csoportokban) való elkülönítésben működnek közre. E (nem politikai alapú) fórum-közösségek tagjai számára pedig igen gyakran nem a közösségi identitás megfogalmazása és fenntartása a cél, a közös csupán a „kultusztárgy” és az ahhoz való viszonyulás. Ez a jelenség nagyon emlékeztet a fogyasztói társadalomban kialakult egyéniség-paradoxonra (vagyis arra, hogy a reklámok célpontja mindig az egyén, ám ez az egyén csak látszólag egyedi, valójában pusztán a számtalan kópia egyike). Nem véletlenül, hiszen a kollektív identitás huszadik századi alakulástörténetében a tömegmédiá kiemelkedő szerepet játszott.

Ferenc József feleségének, Erzsébet királynőnek a kultusza jól példázza ezt az átalakulást, s egyszersmind a kultusz hihetetlen adaptációs képességét is. Erzsébet magyarországi kultusza a kollektív identitást szolgáló (s ezzel összefüggésben a patriarchális nőképek bőségét nyújtó) rítusból a függetlenségre vágyó, majd a saját teste fölötti uralmat visszaszerezni próbáló „modern nő” kultuszává alakult, de ezzel párhuzamosan folyamatosan reklámként is szolgált és szolgál különböző eszmék, ideológiák eladásához. Utóbbiak azonban már nem a közösség, hanem kommercializálódás során képződő egyén (jobban mondva egyed) identitását vannak hivatva formálni.

1. MAGYAR ERÉNYEK TÜKÖRE

Erzsébet királyné kultuszának kialakítása eleve két irányból történt: Habsburg és magyar oldalról. Jobban mondva magyar részről indult – politikai érdekérvényesítő eszközként – s erre felelt az udvar, felismerve benne a szuverenitás megerősítésének kiváló eszközét. Hogy a kultusz valóban teljes mértékben értelmezés kérdése, mi sem mutatja jobban, mint ez a (több elemző által is kiemelt) kettősség – a „valóság”, úgymond, egyik felet sem érdekelt, mindkettő ikont teremtett saját szükségleteinek megfelelően. A „magyarok királynéja”-kép mindkét fél számára

hasznos volt, bár más-más okból: a magyarok a birodalmon belüli erőviszonyok átrendeződését, az udvar a status quo megszilárdulását várta tőle. Ahogy Mikszáth Kálmán összefoglalta:

Azon vérmes remény hevítette a hiszékenyebbeket, hogy immár elérkeztek a magyarság várva várt napjai, s a birodalom súlypontja Magyarországra fog helyeztetni át. Ez mind annak a preludiuma. S ez, mert elég plauzibis volt, hogy higgyék, naggyá, szeretetté tette Ferenc Józsefet Magyarországon. (...) A szeretet, mely eleinte csak felséges asszonyunkat illette, olyan naggyá nőtte ki magát, hogy egészen betakarta a királyt is, még a családját is.³

Ahogy az Erzsébet-kultusz vizsgálói is kiemelik, a királyné alakját integrálták a magyar nacionalizmus sajátos képzetkörébe. Egyrészt a nemzeti nemzetfelfogásból örökölt képviseleti logika mentén, Erzsébetet mintegy Magyarország megszemélyesítésévé téve – jól mutatják ezt a temetés kapcsán kirobbant politikai botrányok, a korabeli lapok például „a magyar állam tekintélyének szándékos megsértéséről” írtak annak kapcsán, hogy a királyné ravatalára eredetileg csak az Ausztria császárnéja feliratot helyezték el, illetve hogy a magyar országgyűlés küldöttségének nem jutott megfelelő hely, valamint a gyászmenet elvonulása érdekében háttérbe szorították őket.⁴ Másrészt – és számunkra most ez az érdekesebb – Erzsébet ikonja kiváló lehetőséget adott a magyar nemzetkarakterológiai sajátosságok megfogalmazására, illetve megerősítésére. A temetésről szóló egyik újságcikk például kiemeli, hogy

Bécsben a gyász mégsem volt olyan általános, mint Budapesten, a hol jogot tartott hozzá mindenki, és kivette belőle a részét egyformán úr és szegény. A magyar nemcsak szeretetében, de gyászában is őszinte, lelkes és odaadó. Úgy nem szerette senki Őt, mint mi, és nem is gyászolta úgy senki, mint mi.⁵

A királyné a kultikus logika szerint tökéletesen azonosult a magyar nemzeti törekvésekkel is:

³ MIKSZÁTH Kálmán, *Cseh földön a király* = M. K., *Cikkek és karcolatok*, IX. köt., Bp., Akadémiai, 1960, 93–94.

⁴ Vö. VÉR Eszter Virág, *Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékeztetői tükrében 1898–1914 között*, Budapesti Negyed, 2006, 14. évf., 2. sz. (nyár).

⁵ DR. KOVÁCS Dénes, *A királyné temetése*, Vasárnapi Ujság, 1898, 45. évf., 39. sz. (szept. 25.), 667.

a magyar királyné eszményével, hosszú idők után ő volt az első, a ki megtanulta, megszerette és szeretettel művelte nemzeti nyelvünket, megértette a szabadsághoz és történeti jogaihoz ragaszkodó nemzetnek sérelmeit és szenvedéseit, küzdelmét állami önállóságáért, felfogta jogos törekvéseinket, magáévá tette aspirációinkat s mindezek ihletett tolmácsolója, pártfogója lőn felkent hitvestársánál⁶

– olvashatjuk az Erzsébet királyné emlékének törvénybe iktatását javasoló felterjesztésben. Azért szerette a magyarokat és országukat, mert „Itt megtalálta végre, amit az udvarnál oly hiába keresett: a szabadságot, az őszinteséget a színjátszás nélkül való életet. Megtalálta önmagát (...)”

Az idézet folytatása ugyanakkor a nemzeti kollektív identitás egy érdekes vonására mutat rá: „itt ő az lehetett, ami volt: nem császárné, nem felsőbb lény, csak asszony.”⁷ A 19. századi (de jóval távolabbi múltra visszatekintő) magyar nacionalizmus sajátos vonása egy különös ressentiment-színezet, mely a függetlenségi harcok érzelmi töltetét is adja; nevezetesen az, hogy az „uralkodásra termett” nemzet idegen (azaz nem választott, s így nem közös törvényeknek alávetett, hanem saját törvényeit „rájuk kényszerítő”, a nemzet fölébe kerekedő) uralkodó alatt sínylődik. Valószínűleg e vonás miatt erősödik fel a 18. század végétől a férfi-női ellentétpár identitásmeghatározó szerepe, s ezért lesz oly túlzóan hangsúlyos a „férfiasság” mindenben, ami a magyarsággal, a magyar kultúrával, nyelvvel, erkölcsökkel, szokásokkal összefügg (s ezért lesz oly élesen elítélendő és veszedelmesnek, „nemzethalált” lehélőnek bélyegzett minden, ami „elpuhult” nőiességről árulkodik). Erzsébet királyné a nemzeti kollektív identitás számára épp ezért elsősorban mint oxymoron volt hasznos: alakjában a feljebbvalót, az uralkodót mintegy érvénytelenítette a női mivolt:

Nem a buzgalomra vágyó s udvari intrikák szálait bogozó fejedelemsasszonyt látjuk benne, [...] hanem igazi feleséget és anyát, aki nem befolyást akar gyakorolni férjére és gyermekeire, hanem aggódik értük, el akarja oszlatni fölöttük a felhőket. Nem diplomáciai számítás vezette,

⁶ Az igazságügyi bizottság jelentése Erzsébet királyné emlékének törvénybeiktatásáról szóló törvényjavaslathoz = *Képviselőházi irományok 1896–1901*, 18. köt., Nr. 464., 220.

⁷ ZEIDLER Pál Gerhard, *Erzsébet királyné mártíromsága*, Bp., Pantheon, [1924], 18.

mikor segített útját egyengetni a király és a magyar nemzet közeledésének, nem is hatalmát akarta éreztetni vagy maga külön céljai elérésére pártot szervezni. Neki külön céljai nem voltak. Csak belátta, hogy a letiprott, de bilincseit nyugodtan viselni nem tudó Magyarország mennyi gondot okoz fejedelmi urának, mennyire bénítja uralkodó tevékenységét s mennyire bántja a lelkét, belátta, hogy az asszonyi szeretetnek is lehet itt szerepe.⁸

Illetve: „benne látjuk megvalósulni azt az ideált, melyet a magyar gondolkodás a jó asszonyról alkotott magának s épp azért vonzott hozzá minden magyar szívet a szeretet annyira, mert mindenkinek az ideálját testesítette meg.”⁹ Úgynevezett „női eszközökkel” érte célta a férfias magyarkoroknál (Herczeg Ferenc megfogalmazásában):

Néma elragadtatással, boldog kábultsággal nézte mindenki. És azután megszólalt: – Szeretlek nemzetem, mert szenvedsz. Szeretem az uramat és azt akarom, hogy te is szeresd. Feledd el azt, amit elfelejteni lehetetlen, az én kedvemért. Add ide a kezedet, itt az övé. Ilyet államférfi nem mondhat és nem tehet csak asszony. És a csoda megtörtént. Király és nemzet újra egygyé lettek...¹⁰

Hiába, csak egy nő tudhatja, hogyan kell a magyarokkal bánni:

... nem igen volt férfi Magyarországon, aki oda ne adta volna fél karját Erzsébetért. Asszonytisztelő, paripás fajtánk levett süveggel várja új királynéját. Hála Istennek, ifjú szép asszony került a trónusra, akibe lehet újra szerelmesnek lenni, akit lehet majd dédelgetni és akitől remélhetjük, hogy Budát megszereti és asszonyszívvel a történelem könyvéből felolvassa urának és gyermekeinek azoknak a Habsburgoknak az emlékezetét, akik mind porúl jártak, mert a koronázás után hátat fordítottak nekünk...

– írta Krúdy Gyula. Ahogy másutt fogalmazott:

hódoló nemzet gondolatában nem lehet kívánatosabb fogalom, egy ifjú és szeretetreméltó királynénál. A férfias ország szívesebben hajtja meg merev térdét egy fiatal asszony előtt, mint vén császárok lábánál.¹¹

⁸ *Erzsébet királyné szobra Szegeden*, Vasárnapi Ujság, 1907, 54. évf., 40. sz. (okt.) 6., 793–794.

⁹ Uo., 794.

¹⁰ HERCZEG Ferenc, *Temetés után*, Uj Idők, 1898. szept. 25., 267.

¹¹ KRÚDY Gyula, *Egy királyné albumába* = K. Gy., *Erzsébet királyné*, Bp., Palatinus, 1998, 152.

2. „TEGNAP KIPRÓBÁLTAM AZT A CSALÁNOS RECEPTET, AMIT A KÖNYVBEN ÍR”

A kultusz utáni, történettudományos szemléletre törekvő életrajzírók kiemelik, hogy a királyné motivációi gyakran igen távol álltak a neki tulajdonított szereptől, időnként semmiféle kapcsolatban nem álltak azzal. Vér Eszter Virág kiemeli, hogy Erzsébet az osztrák köztudatban (hozzátehetjük, hogy nem utolsósorban roppant népszerű osztrák életrajzírójának, Brigitte Hamann-nak a hatására) „mint a modern nőszmény egyik első képviselője él: egy önmagát kereső, szuverenitását hangsúlyozó asszony képe rajzolódik ki, aki minden körülmények között liberalizmusának és szabadságvágyának érvényesítésére törekedett.” Nagyon érdekes megfigyelni, ahogy ez a kép a 19-20. század fordulójának magyar kultuszában megjelenik: épp a „szabadságvágy” lesz a királyné „legmagyarabb” vonása – ugyanakkor a magyar kultuszbeli nőfigurát legkevésbé épp a szabadság jellemzi, hiszen pontosan azt a vágyott patriarchális nőideált személyesítik meg általa, amelynek sem önálló akarata, sem önálló vágyai, sem önálló gondolatai nincsenek.

Az „önmagát kereső, szuverenitását hangsúlyozó asszony” szintén sztereotípiája: a korai feminizmus óvatos irodalmi megnyilvánulásaira emlékeztet, ám éppúgy, mint azok, női individualizációs mintaként továbbvihetőnek, továbbfejleszhetőnek bizonyult. Már Hamann kiemeli, hogy Erzsébet testkultusza szervesen illeszkedett a külvilággal szemben kialakított stratégiájába. Fogyókúrái, szépségének megőrzését szolgáló rítusai, a korban roppant szokatlan és nőtől elítélendőnek számító sporttevékenysége nem a külvilággal való kapcsolatot, hanem épp ellenkezőleg, az attól való szeparálódást szolgálták, hiszen roppant ritkán jelent meg nyilvánosság előtt, még fiatal korában is. Sokkal inkább a saját teste fölötti kizárólagos uralmat kívánta biztosítani és demonstrálni, különös nárcizmusa végső soron individualitásának az adott korban és helyzetben egyetlen lehetséges megvalósítási módja volt. (Épp ez biztosítja egyébként az alapját a mai Erzsébet- (jobban mondva immár Sisi-) kultusz egy sajátos válfajának: a számtalan internetes rajongói fórumon¹² rendre felvetődik az anorexia pszichiátriai kórképnek a témája, melynek egyik legfontosabb eleme épp a saját test mint végső „tulajdon”,

¹² A fórumok, illetve az idézetek pontos helyei személyiségi jogi okokból nem adhatóak meg.

az individualitás végső „menedéke” feletti totális és kizárólagos uralom demonstrálása.)

A rajongói fórumokon megnyilvánuló kultusz fontos eleme a gyűjtőszennvedély (könyvek, képek, emléktárgyak, stb.) és a mintakövetés. Az egyik fórum egy résztvevője például így ír: „Szerintetek lehet, hogy fűző nélkül, meg minden ilyesmi nélkül legyen valakinek 50 cm-es dereka? Úgy szeretném ha sikerülne elérnem, hogy annyi legyen, vagy körülbelül annyi, mert akkor szinte tökéletesen egyeznének a méreteim Sisi-jével... Nagyon küzdök most, de még nem nagyon látom a végét a küzdelemnek, azért majd még írok a dologról.” Egy korfui nyaralásról (melynek során természetesen Erzsébet palotájának meglátogatása volt a fő cél) így számol be egy másik fórumozó: „Ami még nagyon tetszett, az a Kaizer Bridge! Az a híd, ami mellett kikötött a Miramare, és Sisi azon sétált be. Olyan jó volt azokon a köveken lépkedni, amiket az ő lába is érintett:” Erzsébet „szépségreceptjeit” könyvben is kiadták – ezeket számos rajongó ki is próbálja: „Mostanában csalánnal mosom a hajam, tegnap kipróbáltam azt a csalános receptet, amit a könyvben ír... Egész más, de nem sokban különbözik a hatás a sima csalános+desztillált vizes módszertől.”

A fórumok tagjai azonban, bár meglehetősen erős közösségi érzés alakul ki köztük, s gyakran a való életben is szerveznek találkozót, nem válnak kollektívummá a kultuszban való részvétel során: közösségük az elkülönülők „közössége”, tárgyukról szerzett ismereteik és hozzá fűződő érzelmetli viszonyuk együttesen választja el őket a „laikusok” tömegétől. (Ez a kettősség nagyon sok tematikus fórum esetében megfigyelhető egyébként.) Az utolsó idézet jól példázza azt is, hogy e modern kultusz is irányított bizonyos értelemben, hiszen az áruvá alakított, szelektív emlékdarabok, kultuszelemek marketingstratégiái maguk is a kultusz fontos (bizonyos esetekben kizárólagos) kezdeményezői és formálói lehetnek. Ennél direkter módon azonban e modern kultuszokat alakítani, úgy tűnik, nincs lehetőség. Ennek oka talán az lehet, hogy míg a kollektív identitás megformálását, megerősítését szolgáló „klasszikus” kultuszok uralkodó emlékezetstruktúrája – Aleida Assmann kifejezésével élve – a „felülről” létrehozott, intézmények segítségével rögzített kollektív emlékezet, addig a fórumokon működő kultuszok inkább a

kritika lehetőségét is biztosító kulturális emlékezet megnyilvánulásai,¹³ melyek azonban az adott egyéni identitás kialakításának szolgálatában aktualizálódnak és kisajátítódnak. Az ilyen individuális kisajátítás pedig módot adhat akár a hegemonia megtörésére is.

¹³ Aleida ASSMANN, *Von individuellen zu kollektiven Konstruktionen von Vergangenheit*, <http://www.univie.ac.at/zeitgeschichte/veranstaltungen/a-05-06-3.rtf>